

Karl Georg Zinn*

Technologische ontwikkeling, kwalitatieve groei en de politieke problemen van het moderne interventionisme

1 Hoe komen we tot een succesvolle werkgelegenheidspolitiek

Een succesvolle bestrijding van de economische crisis is in eerste instantie een politieke en ideologische opgave. Weliswaar is men het niet eens over de oorzaken van de crisis, maar de weg naar volledige werkgelegenheid en een hoger welvaartsniveau tekent zich niettemin duidelijk af. Het gaat om arbeidstijdverkortening en kwalitatieve groei. Arbeidstijdverkortening is noodzakelijk, omdat:

- technische ontwikkeling langs de weg van rationaliserings-investeringen tot dusdanig sterke stijgingen van de produktiviteit leidt, dat volledige werkgelegenheid niet meer alleen door traditionele kwantitatieve groei kan worden bereikt;
- kwantitatieve groei van de oude stempel ook met het oog op de schade voor natuur en milieu niet langer verantwoord is;
- in geïndustrialiseerde landen het probleem van het garanderen van een sociaal verantwoord levenspeil voor alle leden van de samenleving niet door meer groei opgelost moet worden, maar door een gelijkmatiger inkomensverdeling. Het is onzinnig om de verspilling en de luxekonsumptie van hoogste inkomensgroepen nog verder op te voeren om op die manier economische groei te bereiken, waarna ook voor de lagere inkomensgroepen een kleine verbetering in hun levenspeil bereikbaar is;
- er ten slotte onmiskenbaar sprake is van een verschuiving in het waardepatroon en mensen niet meer alleen geïnteresseerd zijn in toenemende consumptie, maar ook in meer vrije tijd en humanere maatschappelijke verhoudingen.

Het begrip 'kwalitatieve groei' dekt de bedoelde lading niet helemaal. Het gaat om groei op bepaalde gebieden en dus om *selektieve groei*. Het doet er dan niet toe of in de statistieken het BNP stijgt of gelijk

* Hoogleraar sociale economie
Rheinisch-Westfälische Technische

Hochschule, Aken.

blijft. Essentieel is de *richting van de toekomstige produktie*. Wat zou moeten groeien, zijn economische activiteiten die bijdragen tot een verbetering van het milieu en het ongedaan maken van de aan-gebrachte schade en die tot een humane welvaart leiden. In het kader van een dergelijke ontwikkeling van de welvaart zal het pas mogelijk zijn om technische vooruitgang ook effectief om te zetten in maatschappelijke vooruitgang.

Economische problemen zijn door mensen gemaakt en kunnen door mensen overwonnen worden. Het gaat dus in eerste instantie om een *politiek* probleem. De crisis is niet het resultaat van natuurrampen en al evenmin van natuurwetten, maar moet geïnterpreteerd worden als een gebrek aan sociaal-economische besturing. Het marktmechanisme heeft voordelen waar het gaat om mikro-economische aanpassing en ontwikkeling, maar voor de markt-economie als geheel biedt het geen zichzelf regulerend mechanisme. De huidige crisis zou allang overwonnen zijn als men in de economische politiek met adequate ingrepen had gereageerd. Dat de oude keynesiaanse leer van het principiële werkgelegenheids-scheppende effect van overheidsuitgaven ook nu nog geldt, laat de ontwikkeling in de VS zien. De economische groei in de VS gedurende de laatste paar jaar was het gevolg van hoog tekort op de begroting. Ik pleit hier niet voor het kopiëren van de economische politiek van de VS – noch uit een oogpunt van sociale politiek noch uit dat van vredespolitiek is het Amerikaanse voorbeeld navolgenswaard – maar het feit dat een conservatieve regering er wederom alleen door middel van een keynesiaanse politiek van begrotingstekorten in slaagde om groei te realiseren, bewijst dat een interventionistische werkgelegenheidspolitiek nog altijd effectief kan zijn. Men moet ook niet vergeten dat dank zij de Amerikaanse begrotings-tekorten en het daardoor op gang gebrachte groeiproces de Europese landen en Japan hun export sterk zagen stijgen. Het wordt tijd dat de Europeanen dit recept nu ook zelf gaan toepassen. Achteraf kan men vaststellen dat ook de ogenschijnlijk mislukte poging van Frankrijk in 1981 om de economie een impuls te geven door een stijging van de vraag, al met al een positief effect heeft gehad. De Franse politiek heeft, gezien op het niveau van de *wereld-economie* werkgelegenheid gekreëerd, zij het in eerste instantie bij zijn handels-partners, vooral de Bondsrepubliek. Een *gemeenschappelijk* optreden van alle Europese landen zou het Franse experiment kunnen maken tot een succesvolle eerste stap op de weg terug naar volledige werk-gelegenheid. In een internationaal sterk verweven economie is echter een internationaal op elkaar afgestemd expansiebeleid nodig. Anders worden de voor- en nadelen niet gelijkelijk verdeeld, maar wordt het land dat zijn economie stimuleert tegelijkertijd gekonfronteerd met een tekort op de betalingsbalans. De VS kan zich zoiets – een tijdje –

veroorloven, Frankrijk liep stuk op de betalingsbalansproblemen.

2 Economische crisis en ecologische crisis

De huidige krisissituatie verschilt op twee punten wezenlijk van de grote kapitalistische economische crises in het verleden. Ten eerste blijft de crisis die nu al meer dan tien jaar lang de westerse landen teistert, niet beperkt tot de economische sfeer, maar gaat het tegelijk ook om een wereldomvattende milieukrisis. Er is sprake van twee crises tegelijkertijd: een *economische* en een *ecologische* crisis. Ten tweede valt de economische crisis samen met een ingrijpende verandering in de technische ontwikkeling.

Als slogan om de huidige veranderingen in de produktietechniek te beschrijven is de term 'derde industriële revolutie' onnauwkeurig; het begrip leidt tot misverstanden, want het verschil met de voorgaande industriële revoluties wordt er niet goed door tot uitdrukking gebracht. De hoop die men in de economische politiek koestert dat de derde industriële revolutie analoog met de grote innovatiegolven in het verleden zal leiden tot een duurzame economische groei, is gebaseerd op een oppervlakkige analyse van de specifieke kenmerken van de moderne technologie. Daarom bestaat het gevaar dat de economische politiek te eenzijdig gericht wordt op de stimulering van technologie en daarmee haar doel voorbij schiet. Om deze skeptische beoordeling toe te lichten, is het noodzakelijk iets uitvoeriger in te gaan op de oorzaken van de economische crisis en het specifieke karakter van de moderne technologieën.

a. Procesinnovaties en produktinnovaties

Technische vooruitgang doet zich in wezen in twee vormen voor: enerzijds in fabrikage- of procesinnovaties, anderzijds in produktinnovaties. Dat komt overeen met het onderscheid tussen rationalisatie- resp. respectievelijk verbeteringsinvesteringen enerzijds en uitbreidingsinvesteringen anderzijds. Procesinnovaties zijn gericht op stijging van de produktiviteit resp. respectievelijk daling van de kosten per eenheid produkt. Produktinnovaties daarentegen leiden tot nieuwe goederen (en diensten) voor de *konsumptie*.

Men zij gewaarschuwd voor een mogelijk misverstand. Nieuwe produktiemiddelen — bijvoorbeeld robots in de industrie — kunnen niet beschouwd worden als produktinnovaties. Dergelijke nieuwe produktiemiddelen betekenen weliswaar voor de producenten, dus voor de machinefabriek die industriële robots produceert, een nieuw produkt. Maar bezien vanuit de economie als geheel gaat het hier niet om een nieuw gebruiksartikel, doch om een investeringsgoed dat de produktie van eindprodukten goedkoper maakt maar zelf geen nieuwe eindprodukten voortbrengt. Of een auto nu gemaakt wordt met robots of levende arbeid, het eindprodukt blijft in feite hetzelfde;

alleen de kosten worden beïnvloed. Het eindprodukt — de auto — kan tegen lagere kosten geproduceerd worden; de prijs kan wellicht dalen, maar daarmee komen er nog geen nieuwe auto's op de markt.

b. Innovaties hebben uiteenlopende gevolgen voor de groei

Produkt- en procesinnovaties hebben een zeer verschillend effect op het groeiproces op langere termijn. Procesinnovaties maken produkten goedkoper waardoor hoogstens het aanbodsvolume toeneemt. Zoals men op grond van de eerste wet van Gossen weet, treedt uiteindelijk voor elk produkt verzadiging op. Blijft technische vooruitgang beperkt tot procesinnovaties, dan zou dat uitlopen op een stagnerende vraag in de economie. Zodra alle konsumenten hun behoeften volledig gedekt hebben, bestaat er geen reden meer om de produktie verder uit te breiden.

Zoals bekend is de vraag ook afhankelijk van de inkomens- en vermogensverdeling. Daarom zullen bij een ongelijke verdeling verzadigingsverschijnselen optreden lang voordat *alle* mensen voldoende, dat wil zeggen tot het niveau van verzadiging, voorzien zijn. Deze tegenspraak zien we vandaag de dag om ons heen in alle industriële landen.

Produktinnovaties daarentegen veranderen niet primair het aanbodsvolume, maar er treedt een uitbreiding op in de *kwaliteit* van het aanbod; het aantal *nieuwe* goederen voor het eindverbruik neemt toe. Nieuwe vervoersmiddelen (spoorwegen, auto, vliegtuig), nieuwe huishoudelijke apparaten (elektrisch fornuis, koelkast, wasmachine enzovoort) scheppen ook een nieuwe vraag. Door het ontstaan van nieuwe produkten verschuift de verzadiging naar de toekomst en wordt daarmee de stagnatie die anders zou zijn opgetreden, verhinderd.

c. Tegenwoordig gaat het vooral om procesinnovaties

In het verleden bleek dat hetzij produkt- en procesinnovaties vrijwel synchroon optraden, hetzij produktinnovaties zelfs eerder dan procesinnovaties beschikbaar kwamen. Zo werd bijvoorbeeld éérst de auto uitgevonden, bij wijze van spreken als substitutiegoed voor de koets. De auto was aanvankelijk een duur luxeproduct. Pas enkele decennia na de uitvinding van de auto werden vervolgens ook procesinnovaties in de automobiëlproduktie (lopende band, taylorisme) ingevoerd. Sterke kostendalingen maakten de auto goedkoop en tot een massaproduct.

Groei en werkgelegenheid in de industriële landen werden in de decennia die achter ons liggen voor een aanzienlijk deel bepaald door de motorvoertuigenindustrie en de toeleverende bedrijven. Daarnaast droegen ook de komplementaire produkten (wegaanleg, verzekeringen, garages enzovoort) bij tot groei en werkgelegenheid. De ontwikkeling van het personenvervoer mag dan achteraf misschien minder gelukkig

zijn geweest, maar het fiktieve alternatief waarbij in plaats van het partikulier vervoer het openbaar vervoer was uitgebouwd, zou waarschijnlijk veel minder betekenis voor groei en werkgelegenheid hebben gehad (maar ook veel minder schade aan natuur en milieu en andere maatschappelijke kosten hebben veroorzaakt). Waar het hier echter om gaat is het feit dat de nieuwe technologieën overwegend leiden tot procesinnovaties en dus tot stijging van de produktiviteit, maar niet tot nieuwe vraag naar eindprodukten. Er zijn onder de nieuwe technologieën geen innovaties beschikbaar die vergelijkbaar zijn met het motorvoertuig. De toekomstige technische ontwikkeling is voor alles rationaliserings- en besparingstechniek en maar nauwelijks groeitechniek. Het is dan ook onjuist om van technische vooruitgang een nieuwe lange golf van economische voorspoed te verwachten – bijvoorbeeld in de zin van de opnieuw tot leven gewekte en modieuze theorie van de lange golven (Kondratieff).

d. Groei en verzadigingsgrenzen

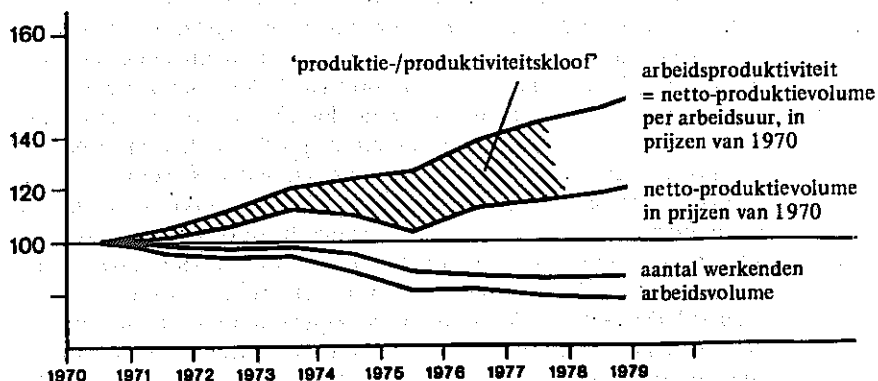
Tegen de achtergrond van dit summier geschetste onderscheid tussen proces- en produktinnovaties en het verschillend effect dat beide vormen van technische vooruitgang hebben op groei en werkgelegenheid, kan gesteld worden dat technische vooruitgang slechts bijdraagt aan de groei voor zover daarmee ook een stijgende vraag wordt opgeroepen. Zou technische vooruitgang echter leiden tot een geleidelijke verzadiging – waarvan het meest indrukwekkende voorbeeld de agrarische produktie is – dan wordt wel de *welvaart* hoger, maar de welvaartsstijging gaat niet of nauwelijks meer gepaard met groei. Een stijging van de welvaart doet zich echter slechts voor als procesinnovaties, en dus de door rationalisaties gerealiseerde produktiviteitsstijgingen, gebruikt worden voor arbeidstijdverkorting. Gebeurt dat niet, dan leidt dat tot technologische werkloosheid en inkomensdaling, hetgeen we de laatste jaren in Europa meemaken.

e. Diskrepancie tussen de produktie- en produktiviteitsgroei

De stelling hierboven dat de technologische innovaties in het verleden wezenlijk verschillen van de huidige, kan nu wat nauwkeuriger geformuleerd worden. In de moderne technologieën valt de nadruk op procesinnovaties, terwijl produktinnovaties een relatief geringe betekenis hebben. En wanneer de technische vooruitgang overwegend voor rationalisatie dient, maar nauwelijks tot nieuwe eindprodukten leidt, dan leidt dat tot produktiviteitsstijgingen waar de ontwikkeling van de vraag bij achterblijft: de 'produktie-/produktiviteitskloof'. Zo lag bijvoorbeeld de stijging van de produktiviteit in de BRD sinds het begin van de jaren zeventig voortdurend boven de reële groei van het Nationaal Produkt. Om die reden gingen er dan ook meer dan een miljoen arbeidsplaatsen verloren (zie figuur 1). Het ligt dan voor de hand om het werkgelegenheidsprobleem aan te

figuur 1

Produktie-/produktiviteitskloof (1970 = 100)

Bron: Ifo-Schnelldienst 33 (28), 8-10-'80, 4.

pakken via arbeidstijdverkorting; op den duur zal die oplossing onontkoombaar zijn. Maar afgezien van de in een kapitalistische maatschappij steeds aanwezige politieke weerstanden tegen een verbetering van het welvaartspeil van de werkende bevolking, doet zich het specifieke probleem voor dat de industrielanden zeer sterk economisch met elkaar verweven zijn. Wanneer een land nu alléén tot arbeidstijdverkorting overgaat, kan dat nadelig zijn voor de concurrentiepositie op de wereldmarkt. Vanwege de sterke afhankelijkheid ten opzichte van het buitenland zou er dan ook gestreefd moeten worden naar een internationaal gekoördineerde arbeidstijdverkorting. Ieder land zou verplicht moeten zijn – bijvoorbeeld in het kader van de EG – om z'n productiviteitsstijging om te zetten in arbeidstijdverkorting. Zonder een verkorting van de arbeidstijd die is afgestemd op de productiviteit zal het niet mogelijk zijn om te komen tot volledige werkgelegenheid en humane maatschappelijke verhoudingen.

Het eenzijdige karakter van de huidige technische vooruitgang, de concentratie op procesinnovaties, komt bij een oppervlakkige waarneming al direct naar voren. De belangrijkste sectoren van de moderne technologie – om aan te duiden in welke richting die gaat: mikro-elektronika, biotechnologie, telekommunikatie – hebben vooral invloed op de productiviteit, terwijl er maar een gering potentieel beschikbaar is voor produktinnovaties in de traditionele vormen van consumptie.

In de BRD worden sinds 1979 door het Ifo-Instituut te München regelmatig zogenaamde 'Innovatietests' gehouden. Bij deze empirische studies bleek heel duidelijk het zwaartepunt bij procesinnovaties te liggen.¹

Het gebrek aan produktinnovaties leidt tot een intensieve concurrentie om marktaandeelen. Afzonderlijke (grote) ondernemingen en afzonderlijke landen kunnen op stagnerende (internationale) markten nog wel groeien, maar ten nadele van de concurrenten. De op verdringing gerichte concurrentie op de internationale markt voor ontspanningselektronika, maar ook op de motorvoertuigenmarkt en op andere gebieden, maakt duidelijk dat de oplossing van het wereldwerkgelegenheidsprobleem niet langs de weg van stijgende exporten kan worden opgelost. Die leidt alleen tot een internationale herverdeling van werkloosheid.

f. De hysterische vrees voor een technologische achterstand

Procesinnovaties verbeteren de concurrentiekracht van een land vooral via de kostenkant. De BRD staat er op dit punt duidelijk gunstig voor. De stijging van de loonkosten per eenheid produkt ligt daar al jaren zeer laag in vergelijking met andere landen.² De exportpositie van de Westduitse industrie is dan ook goed. Deze indicatoren laten tegelijk ook zien dat er geen sprake is van een algemene technologische achterstand, maar dat nu juist het accent eenzijdig ligt op procesinnovaties. Ook uit het patroon van de investeringen de laatste tien jaar valt af te lezen dat rationalisatie op de voorgrond stond, terwijl de uitbreidingsinvesteringen relatief terugliepen. De sterke groei van de produktiviteit in de BRD betekent voor de handelspartners een bedreiging van hun concurrentiepositie. Als gevolg van de produktiviteitskloof tussen de westerse industriële landen staat de op export georiënteerde technologiepolitiek sterk op de voorgrond. De koplopers, de BRD en Japan, willen hun voorsprong behouden of nog verder uitbouwen; de andere landen spannen zich in om hun 'achterstand' in te lopen. Het resultaat is al met al een blikvernaauwing: alle hoop is erop gericht om technologische vooruitgang – en dat betekent in feite: produktiviteitsstijgingen – te bereiken. De vraagzijde wordt verwaarloosd, met name de vraag waarom er een gebrek is aan produktinnovaties, die *nieuwe* markten kunnen ontsluiten.

De pogingen om in de internationale concurrentie technologisch bij te blijven zijn weliswaar noodzakelijk, maar zowel te eenzijdig als ongeschikt om de centrale problemen van werkloosheid en milieuvernietiging op te lossen. Terloops zij opgemerkt dat er in Europa een hysterische angst voor heerst dat de VS zich technologisch zo snel zal ontwikkelen, dat Europa in dat opzicht een achtergebleven gebied aan

1. Vgl. onder meer H. Schmalholz en L. Scholtz, Ohne verstärkte Produktinnovation kein Wachstum; *Ifo-Schnelldienst* 36 (35-36), 19-12-'83, 15 e.v.; J. Gürtler en J. Schmalholz, Innovationsaktivitäten im verarbeiten-

den Gewerbe, *Ifo-Schnelldienst* 35 (20), 19-7-'82, 14 e.v.

2. Zie voor de ontwikkeling van de kosten per eenheid produkt: OECD, *Economic Outlook* 33, juli 1983, 53.

het worden is. Dat is louter te wijten aan een pessimistische stemming, het strookt niet met de feiten. Zoals uit OECD-cijfers blijkt (zie tabel 1), bleef de produktiviteitsstijging in de VS van 1973 tot 1981 ver achter bij die in Europa en Japan.

tabel 1

*Productie, arbeidskosten en werkgelegenheid:
kumulatieve procentuele veranderingen van 1973 tot 1981*

	industrie	partikuliere dienstverlening
<i>productie</i>		
VS	10.3	28.7
Japan	59.5	36.3
Europa ¹	8.5	29.1
<i>voor inflatie gecorrigeerd gemiddeld werknemersinkomen</i>		
VS	15.9	- 2.8
Japan	84.1	44.5
Europa ¹	35.4	18.6
<i>werkgelegenheid</i>		
VS	1.5	28.4
Japan	- 3.3	19.5
Europa ¹	- 11.4	10.5
<i>produktiviteit</i>		
VS	8.7	0.2
Japan	65.3	14.1
Europa ¹	22.5	16.8

1. BRD, Frankrijk, Italië, VK.

Bron: OECD, *Economic Outlook* 35, juli 1984, 45.

Onlangs heeft een lid van de Raad van Bestuur van Daimler-Benz AG, Edzard Reuter, ervoor gewaarschuwd dat men zich niet moet laten verleiden tot een soort vluchtgedrag door alle kaarten op 'innovaties' te zetten terwijl andere mogelijke oplossingen genegeerd worden.³ Er wordt een te euforische stemming gekreëerd rond technologie-

3. E. Reuter, Neue Produkte erfordern erhebliche Vorleistungen, *Handelsblatt* 73, 16-4-'85, 22. "Als nieuwe ideeën zich in een grote belangstelling mogen verheugen, is er dikwijls sprake van vluchtgedrag ingegeven door rade-loosheid. Nu het steeds moeilijker wordt om met de traditionele ekono-

mische politiek noemenswaardige successen te boeken in de strijd tegen stagnatie en langdurige werkloosheid, lijkt het niet uitgesloten dat de roep om een sterker innovatief vermogen neerkomt op een dergelijk vluchtgedrag."

politiek en te weinig analytisch onderzocht wat de eigenlijke problemen van de ekonomie zijn. Zo is het bijvoorbeeld symptomatisch dat er in het geheel geen wezenlijke achterstand is bij de procesinnovaties, maar dat er een gebrek is aan produktinnovaties. Dit wordt niet helder genoeg gethematiseerd en de vraag waarom het tot een dergelijke wanverhouding tussen proces- en produktinnovaties gekomen is, wordt niet gesteld. Uit tabel 1 blijkt dat de zogenaamd technologisch zo superieure VS een veel geringere produktiviteitsstijging te zien gaf dan Japan en de Europese landen. Vooral in de sfeer van de dienstverlening deed zich in de VS bijna geheel geen produktiviteitsstijging voor. Dat korrespondeert met de sterke toename van de werkgelegenheid in de Amerikaanse dienstensektor. Het gaat hier echter allerminst om hoogwaardig en goed betaald werk, integendeel, een groot deel van het zogenaamde Amerikaanse 'werkgelegenheidswonder' vloeit voort uit de wederopbloei van sociaal onzekere, slecht betaalde diensten die men eerder in een ontwikkelingsland zou verwachten – en niet in een moderne industriële samenleving.⁴ Van de circa 106 miljoen arbeidsplaatsen in de VS gaat het slechts bij ongeveer 6 miljoen om werk in de sfeer van de geavanceerde technologie. Ook dit gegeven maakt duidelijk dat de groei van de werkgelegenheid in de VS eigenlijk plaatsgevonden heeft op anachronistische gebieden – en niet herleid kan worden tot de technologische dynamiek.

3 Oorzaken van het geringe aantal produktinnovaties

Het akkumulatieproces kan alleen weer duurzaam gestabiliseerd worden als de produktiekapaciteit uiteindelijk wordt afgestemd op de vraag naar eindprodukten. De vraag naar investeringsgoederen anticipeert op de vraag naar eindprodukten. De twee grootste componenten van de vraag naar eindprodukten zijn de partikuliere konsumptie en de vraag van de staat. De export vormt ekonomisch gezien zelf alleen maar een weerspiegeling van die beide componenten. Het is gebruikelijk om de netto-investeringen, die kwantitatief de mate van akkumulatie en kwalitatief haar richting bepalen, als derde komponent van de vraag naar eindprodukten te beschouwen; zij kunnen op langere termijn echter slechts toenemen voor zover de toename van de capaciteit ongeveer parallel verloopt met de toename van de vraag. Daarbij mag de capaciteit wel permanent vooruitlopen op de vraag, maar de investeringsactiviteit valt alleen dan op peil te houden als de vraag steeds weer de capaciteit dreigt in te halen. Welnu, aan deze voorwaarde werd in het verleden steeds minder

4. Vgl. ook de standpuntbepaling van de Ekonomische Kommissie voor Europa van de VN (ECE): De nieuwe

arbeidsplaatsen in de VS zijn over het algemeen niet bijzonder hoogwaardig, *Handelsblatt*.

voldaan.

In alle westerse industriële landen is de spaarquote van de partikuliere huishoudingen op de lange termijn gezien gestegen.⁵ Die toename werd weliswaar ten dele gekompenseerd door een uitbreiding van de overheidskonsumptie zodat de *makro-ekonomische* besparingen langzamer groeiden dan die van de partikuliere huishoudingen. Kijken we naar de ontwikkeling van de konsumptieve vraag, dan zijn er duidelijk 'verzadigingsverschijnselen' zichtbaar geworden.⁶ Het gaat hier om een lange-termijnontwikkeling die reeds in de stagnatietheorie (Keynes, Kalecki, Hansen) in de jaren dertig en veertig voorspeld werd. Nu zou men kunnen verwachten, dat juist vanwege de relatief hoge mate van verzadiging bij traditionele (konsumptie)goederen ondernemers zich des te meer zouden inspannen om door produkt-innovaties de vraag een nieuwe impuls te geven. Er is zeker sprake van activiteiten op dit punt, maar al met al wordt het steeds riskanter nieuwe produkten te introduceren. Vanwege de grote mate van verzadiging is als het ware het verzet van de kant van konsumenten tegenover nieuwe produkten toegenomen. Een aktueel voorbeeld is de tegenvallende afzet van zogenaamde personal computers; verschillende producenten van dit konsumptiegoed uit de 'high-tech'-sfeer krimpen de produktie in en gaan zelfs failliet. Bij dit verzet van konsumenten speelt onder andere ook de behoefte aan *tijd* met het oog op een zinvol gebruik van produkten een essentiële rol: bij een stijgend inkomen wordt vrij beschikbare tijd relatief schaarser.⁷

Het voorgaande leidt tot de konklusie dat de geringe mate waarin nieuwe eindprodukten ontwikkeld worden en de daarmee samenhangende vermindering van uitbreidingsinvesteringen — die werkgelegenheid kreëren — verklaard kan worden uit de inkomensstijging op de lange termijn en de daarmee toenemende risico's voor produkt-innovaties. De ekonomisch-politieke konsekwenties daarvan zijn verstrekkend.

Enerzijds valt niet te verwachten dat het traditionele groeimodel, dat gekenmerkt werd door een evenwichtige combinatie van produkt- en procesinnovaties, zich ook in de toekomst weer zal voordoen. De algehele situatie is historisch veranderd: de hoge inkomens hebben de voorkeuren doen verschuiven van konsumptie naar meer vrije-tijd en

5. Zie *Monatsberichte der Deutschen Bundesbank*, januari 1984, 30 e.v.

6. Vgl. K.G. Zinn, Sättigung im gesamtwirtschaftlichen Zusammenhang, *Jahrbuch für Sozialwissenschaft* jrg. 35 (1984), 1-24; en Idem, Wachstum, Zeitallokation und die Grenzen der Geldvermögens-präferenz, *Konjunkturpolitik* jrg. 31 (1985), 34-51.

7. Vgl. S.B. Linder, *The Hurried Leisure Class*, New York 1970; K.G. Zinn, *Wachstum...*, a.w., 45 e.v.

8. Vgl. ook K.G. Zinn, Soziale Wachstumsgrenzen — ein neues Paradigma der ökonomischen Theorie, *Wirtschaft und Gesellschaft* 10 (2) (1984), 159-187.

mogelijk naar meer vermogen in de vorm van geld.⁸ Aangezien de technische vooruitgang zich vooral voordoet in rationaliserings-investeringen wordt anderzijds het gevaar groter dat besparingen op arbeid (dank zij produktiviteitsstijgingen) en inkomensdalingen leiden tot een herverdeling ten gunste van de hogere inkomensgroepen (vooral van ontvangers van inkomen uit kapitaal), zodat de spaarquote nog verder oploopt.

In de economische politiek zal het er vooral op aankomen de verschijnselen van overproduktie als gevolg van rationaliserings-investeringen enerzijds en relatieve verzadiging anderzijds af te zwakken of geheel te vermijden met behulp van twee geïntegreerde strategieën:

— het planmatig op elkaar afstemmen van de ontwikkeling van de capaciteit en van de vraag, anders gezegd: de allokatie via de markt moet aangevuld worden met een ex-ante koördinatie. Dat betekent dat de staat opnieuw gebruik moet maken van een soort planning (een op een plan georiënteerde industriepolitiek). De Franse planning in het eerste tiental jaren na 1945 kan — met al haar bekende gebreken — als voorbeeld hiervoor dienen. Juist met het oog op het akkumulatieproces bleek de planning een stabiel systeem;

— met het oog op de achterblijvende dynamiek van de particuliere konsumptie is een vraaggersterkend beleid van de kant van de overheid nodig. Wat dit betreft is er een skala van mogelijke overheidsuitgaven, gezien de vele taken op het gebied van milieubehoud en de noodzaak van een betere bescherming van de laagste inkomensgroepen. In principe gaat het daarbij om een kwalitatieve uitbreiding van het traditionele keynesiaanse recept. Het gaat echter om een *duurzame* taak en niet louter om een anticyclische conjunktuurpolitiek. Daarom zal de toename voor de overheidsuitgaven ook niet gefinancierd kunnen worden met een verhoging van het begrotingstekort, maar is een financiering via belastingen noodzakelijk.

Kwalitatieve groei respectievelijk selektieve groei is geen historisch novum, maar sluit aan bij de traditionele ideeën van de arbeidersbeweging en de socialistische maatschappijtheorie. Het gaat om een economisch en maatschappelijk beleid dat een alternatief biedt voor de kapitalistische economie en voor een overheidsbeleid dat onder invloed staat van de kapitalistische macht. De wezenlijk nieuwe *kwaliteit* van de economische ontwikkeling bestaat hierin, dat de maatschappelijke en economische problemen worden opgelost zonder dat dit noodzakelijk verbonden is met economische groei. Nulgroei is geen doel of waarde op zich. Waar het om gaat is dat volledige werkgelegenheid en regeneratie van het milieu *direct* nagestreefd moeten worden en niet via de omweg van economische groei! Nieuwe technologieën zullen hier een belangrijke bijdrage aan kunnen leveren. Als men afstand neemt van de doelstelling van economische groei, dan

betekent dat nog niet dat men af wil zien van technische vooruitgang of dat men betwijfelt of er technische mogelijkheden zijn voor toenemende welvaart. Technische vooruitgang kan echter zeer verschillende richtingen uitgaan – van wapeningstechnologie tot humanisering van de arbeid en intelligente milieuvriendelijke produktie. Het kapitalistisch marktmechanisme brengt uit zichzelf steeds die technische vooruitgang voort die tot een zo hoog mogelijke rentabiliteit van kapitaal leidt. Wil men de voordelen van het marktmechanisme, te weten flexibiliteit en efficiënte allokatie van produktiefactoren, gebruiken in het belang van de samenleving, dan moet men rendabel producerende ondernemingen signalen geven om ze te sturen in de richting van maatschappelijk gewenste produktie. Om te beginnen gaat het dan om milieunormen, vervolgens om het sturend effect van overheidsuitgaven op de produktie en in laatste instantie om direkte overheidsinterventies in het accumulatieproces. In dit verband hield John Maynard Keynes een pleidooi voor de 'socialisatie van investeringsaktiviteit', waarmee hij bedoelde dat in hoogontwikkelde economieën makro-ekonomisch evenwicht en een op de maatschappelijke behoefte afgestemde accumulatie alleen maar mogelijk zijn door een politiek van overheidsingrijpen – in een democratische staat betekent dat zoveel als demokratisering van de produktie.

Deze analyse en de daaruit afgeleide overwegingen op het punt van de ekonomische politiek zijn 'traditioneel'. Arbeidstijdverkorting, een principieel positieve attitude tegenover technische vooruitgang en het perspektief van een kwalitatief nieuwe, milieuvriendelijke en humane ekonomische ontwikkeling zijn in overeenstemming met de tradities van de arbeidersbeweging en zij zijn *realiseerbaar*.⁹ Volledige werkgelegenheid – om het meest urgente probleem maar als voorbeeld te nemen – is realiseerbaar door een combinatie van een politiek van overheidsingrijpen en maatschappelijk gestuurde technische vooruitgang. De problemen liggen niet, zoals in het begin van dit stuk al werd opgemerkt, op technisch-ekonomisch vlak, maar moeten gezocht worden op het politieke niveau. De nu nog dominante konservatieve ideologie heeft in de meeste westerse industriële landen regeringen aan de macht gebracht die van het begin af aan een regeneratie van het kapitalisme voor ogen hadden. Het afbouwen van de verzorgingsstaat, het afzien van een werkgelegenheidsbeleid van de kant van de overheid en het terugdraaien van maatschappelijke hervormingen is geen ekonomische noodzaak, maar resultaat van *bewust politiek handelen*. Dat er alternatieven zijn, laten kleine (sociaal-demokratisch

9. Zie voor een uitvoeriger uiteenzetting van de in dit opstel geschetste zienswijze: Werner Meissner en Karl

Georg Zinn, *Der neue Wohlstand. Qualitatives Wachstum und Vollbeschäftigung*, München 1984.

geregeerde) landen als Zweden en Oostenrijk zien. Links beschikt zowel over een betere economische theorie als over bruikbare strategieën om volledige werkgelegenheid te herstellen. Zelfvertrouwen is bepaald niet misplaatst. Waar het op aankomt is de kiezers daarvan te overtuigen. De tijd werkt echter in ons voordeel. Want de conservatieve economische politiek nadert haar vruchteloze einde.